

**Uluslararası
İmam Eş'arî ve Eş'arîlik
Sempozyumu Bildirileri
(21-23 Eylül 2014)**

Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri, Beyan Yayınları'nın 613. kitabı olarak yayına hazırlandı; dizgi ve sayfa düzeni Ahmet Yanar (0212 528 09 81); kapak, Yusuf Kot; baskı ve cilt, Erkam Yay. San. Tic. A.Ş. (Sertifika: 19891 İkitelli OSB Mh. Atatürk Bulvarı Haseyad 1. Kısım No: 60/3 C Başakşehir - İstanbul Tel: 0212 671 07 00 -Pbx-) tarafından gerçekleştirildi ve Ekim 2015'de İstanbul'da yayımlandı. ISBN 978-975-473-647-2

Sertifika No: 14723

BEYAN YAYINLARI

Ankara Cad. 21 • 34112 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: 0212. 512 76 97 - Tel-Faks: 0212 526 50 10

www.beyanyayinlari.com.tr / beyanyayinlari@gmail.com

www.facebook.com/beyanyayinlari

www.twitter.com/beyanyayinlari

**Uluslararası
İmam Eş'arî ve Eş'arîlik
Sempozyumu Bildirileri**
Siirt Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi
(21-23 Eylül 2014)

Editörler

Prof. Dr. Cemalettin ERDEMÇİ - Yrd. Doç. Dr. Fadıl AYĞAN

1. Cilt

İmâm Eş‘arî’nin Şîlik Anlayışı

Sıddık KORKMAZ*

Giriş

Eş‘arî’nin Şîlik anlayışı çoğunlukla tasviri bir yapıya sahiptir. Şîa’yı tanımlaması, mezhebin bütün renkleri ile birlikte benimsedikleri ortak görüşleri açıklama esasına dayanmaktadır. Bütün Şîi grupların Hz. Ali’yi tevellî/dost edindiklerini ve onu Hz. Peygamber’in diğer ashabından üstün gördüklerini ifade etmektedir. Şîi mezheplerin görüşlerini *Makâlât*’ında, kısmen tarafsız bir biçimde aktarırken,¹ *Luma*’ ve *İbâne*’de, onları tenkit etme yoluna gider.² Şîa’yı üç gruba ayırarak, Gulât, Râfıza ve Zeydiyye olarak tasnif eder. Bu ana başlıkların altında birçok küçük gruba yer verir ancak, bunların birçoğu mezhep olarak kabul edilecek türden değildir.

Şîi karakterli mezheplerin tamamının Hz. Ali’yi kendileri için bir tanım unsuru yaptıkları doğrudur. Ancak onların bu tutumunun tarihî temeli sürekli tartışmaya açık kalmıştır. Çünkü Hz. Ali döneminde Şîlik diye bir mezhep bulunmadığı gibi, Şîi fikirler de teşekkül etmiş değildir. Başta Gulât olmak üzere Eş‘arî’nin Râfıza diye isimlendirdiği İmâmiyye veya Zeydiyye mezhepleri hakkında verdiği bilgiler kronolojik değildir. Bu gerekçeden dolayı Şîiliği anlamak zorlaşmaktadır. Buna ilaveten Şîiliğin savunduğu görüşlerin çoğu bu mezhebin kendi orijinal görüşleri olmaktan ziyade, mezhebin yayıldığı bölgelerde yer alan, anonim ve kadim fikirler olarak görünmektedir.

Eş‘arî’nin yaşadığı döneme gelindiğinde Şîi oluşumların İslâm kültür havzasında kendisine yer bulmuş olduğu görülür. O, bu oluşumlar hakkında, kendi dönemine

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, skorkmaztr@gmail.com.

1 Bkz. Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş‘arî (330/942), *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, thk. M. Muhiddin Abdulhamid, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrut 1995, s. 66 vd.

2 Bkz. *Kitâbu’l-Luma*, thk. el-Eb Richard Yusuf Mekârisî el-Yesû’î, el-Matbaatu’l-Katolikiyye, Beyrut 1953, s. 82 vd.; *el-İbâne ‘an Usûli’l-Diyâne*, takdim, Hammâd b. Muhammed el-Ensârî, el-Câmiatu’l-İslâmiyye, Medine 1413/1993, s. 219 vd.

yansıyan yönleriyle bilgi vermiş ve söz konusu fikirleri kayıt altına almıştır. Bizim bu çalışmamızda üzerinde duracağımız husus, onun verdiği bilgilerin ne kadar doğru olduğu, şayet doğru ise hangi zemine dayandığı veya sosyo-kültürel açılımının tespiti şeklinde olacaktır. Buradan hareketle Şîliğin din ve siyaset çerçevesinde geliştirdiği anlayışları, Gulât, Râfıza/İmâmiyye ve Zeydiyye ekseninde incelenecektir.

1. Şîa ve Din

Şîliğin din anlayışı Hz. Ali'nin ismini kullanarak, bir şahsın kutsallaştırılması esasına üzerine kurulmuştur denilebilir. Bu düşüncenin hemen arkasından gelen, söz konusu şahısla alakalı siyaset meseleleridir. Şahıs ve siyasetin kutsallaştırılması, hemen hemen bütün Şîî fırkalarda yer alan bir tutumdur. Bunun en önde gelen temsilcileri ise Eş'arî'nin, Gulât olarak tanımladığı hareketlerdir.

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in bir insan olduğunu³ ve akrabalarının da kendisine yakınlığından dolayı her hangi bir ayrıcalığa sahip olmadığını ifade etmektedir.⁴ Ancak Şîilik kendine özgü yorumlar geliştirerek başka Hz. Ali olmak üzere, onun soyundan gelen çeşitli şahıslara dinî ve siyasî bir ayrıcalık tanıma noktasına ulaşmıştır. Bu durumun önde gelen temsilcisi Gulât hareketleridir. Bu hareketlerin ortak özelliği; sonlu ve aciz bir varlık olan insanı, ilah mertebesine ulaştırmaya çalışmak veya başka bir ifade ile insanlıktan çıkarma teşebbüsüdür. Bu gayretlerin Allah'ın birleşmesi açısından ciddi sıkıntıları bulunmaktadır.

1. 1. Gulât

Eş'arî, Gulât'ın; Ali hakkında aşırı gittikleri ve ifrata varan sözler söyledikleri sebebiyle Galiye diye tanımlandığını ifade eder, onları on beş fırkaya ayırır ve isimlerini sayar.⁵

İslâm düşünce tarihi içinde en önce oluşan mezhep Haricîlik olmasına karşın Eş'arî eserinde ilk oluşan mezhebin Şîilik olduğunu ileri sürer. Şîliğin mezhepleşme süre-

3 “De ki: Ben de sizin gibi bir beşerim. Bana sadece ilahınızın tek bir ilah olduğu vahyolunuyor.”Fussilet, 41/6; Kehf, 18/110.

4 “Ve yakın akrabalarını uyar!” Şuarâ, 26/214; “Hiç kimse bir başkasının günah yükünü taşımaz.” İsrâ, 17/15; Fâtur, 35/18; “O gün kişi, kardeşinden, anne babasından, eşi ve çocuklarından kaçacak.... O gün herkesin kendine yetip artacak bir işi vardır.” Abese, 80/34-37.

5 Adı geçen fırkalar şundardır: 1. Beyâniyye, 2. Cenâhiyye, 3. Harbiyye, 4. Muğûriyye, 5. Mansûriyye, 6. Hattâbiyye, 7. Muammeriyye, 8. Bezîgiyye, 9. Umeyriyye, 10. Mufaddaliyye, 11. Ruhü'l-Kuds'ün Hz. Peygamber'de bulunduğunu söyleyenler, 12. Hz. Ali'nin Allah olduğunu iddia edenler, 13. Şurayyye ve Nemûriyye, 14. Sebeyye ve 15. Mufavvıza. Bkz: el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 66-88.

cinde ortaya çıkan ilk fırkalar Gulât diye tanımlanan kesimlerdir. Şî mezhepler hakkında bilgi verirken Eş’arî’nin önce Gulât’a yer vermesi tarihsel süreçten dolayı doğru bir tercihtir. Beyan b. Semân (ö. 119/737), Abdullah b. Harb (ö. 125/745) ve Muğîre b. Saîd el-İclî (ö. 119/737) gibi şahısların taraftarları ve savundukları görüşler bu tutumun örneklerindedir. Bununla birlikte, “Ruhu’l-Kuds’ün Hz. Peygamber’de bulunduğunu söyleyenler ve Hz. Ali’nin Allah olduğunu iddia edenler” gibi tanımlamalara yer verir. Bu anlayışlar müstakil bir mezhebin görüşleri olmaktan öte anonim fikirlerdir.

Gulât içerisinde anlatılan Abdullah b. Sebe ve ona izafe edilen fırka olan Sebeiyye hakkında söylenenler tarihî olaylarla örtüşmemektedir. Abdullah b. Sebe’nin, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi olayları ile ilişkisinin olmadığı bilinmektedir.⁶ Öte yandan bu şahıs ve fırka ile ilişkilendirilen görüşler de, tarihin belli bir kesitinde yer almış bir mezheple örtüşen fikirler cümlesinden değildir. Eş’arî’nin bu fırkayı birinci fırka olarak değil de on dördüncü fırka olarak zikretmesi, kendisinin de bir takım şüpheler taşıdığına işaret olabilir. Onun, birinci fırka olarak saydığı Beyâniyye (Beyan b. Semân), Gulât arasında kronolojik olarak en son tarih sahnesine çıkan oluşumlardandır.

Gulât olarak tanımlanan kesimlerin savundukları fikirler oldukça dikkat çekicidir. İslâm inancının temel esasları olan Tevhid, Nübüvvet ve Meâd konularında aşırı tevîl ve yorumlar ileri sürmüşlerdir. Bu oluşumlar daha çok irfancı, nüssâk/zahitler veya gnostik diye bilinen yapılara denk düşmektedir. Mesela uluhiyet ve Allah hakkındaki görüşleri; onun insan şeklinde olduğu, yüzü hariç tamamen yok olacağı (Beyâniyye), Allah’ın ruhunun önce Âdem’e sonra da diğer şahıslara (Abdullah b. Muaviye, Cenâhiyye) geçmek suretiyle tenâsüh edeceği, Allah’ın başında taç bulunan, nurdan bir insan olduğu, bir insandaki gibi organları, bedeni, karnı ve hikmet fıskıran bir kalbi olduğu, Ebcet harflerinin onun organları sayısınca olduğu, elifin onun bacağı, “he”nin cinsel organı olduğu (Muğîriyye), Hz. Ali’nin ilah olduğu veya bu uluhiyetin bazı şahıslara hulûl ettiği (Nemîriyye, Sebeiyye) şeklindeki anlayış ve tevellidir.

İslâm inancının temel ilkelerinden olan Nübüvvet konusundaki görüşleri de oldukça ilgi çekicidir. Bu fırkaların birçoğunun kurucuları, kendilerini vahiy almakla tavsif etmişlerdir. Aynı şekilde meâd hakkında da dünya’nın ebedî olduğu, yok olmayacağı veya cennet ve cehennem gerçekte var olmadığı şeklinde savunulmuştur. Bunlarda tenâsüh, ruhların ölümsüzlüğü, Allah’tan Peygambere, Peygamber’den de kendilerine geçen ilahî bir güç olduğu görüşleri de yer almaktadır.

6 Bkz. Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahriî İbn Sebe Meselesi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 23 vd.

Gulât ile ilişkilendirilen görüşler Şîliğin temelini oluşturan fikirler durumundadır. Bu çevreler içerisinde dile getirilip daha sonra ıslah edilen anlayışlar, günümüzde de varlığını sürdüren Şî mezheplerin çekirdeği durumundadır. Kökü oldukça kadim olan ve mistik din anlayışlarının İslâmî formlarla ifadesi olan bu görüşler daha çok İran, Irak ve Suriye bölgesine ait olup, o bölgelerde eskiden beri var olan felsefe okulları üzerinden taşınan kültürel unsurlar niteliğindedir. Eş'arî'nin Gulât hakkında bize aktardıkları, erken dönem Şîliğinin güzel bir tasviri durumundadır.

1. 2. Râfıza/İmâmiyye

Eş'arî bir mezhep olarak Râfıza'yı yirmi dört gruba ayırarak tasnif eder. Öncelikle Râfıza (ayrılanlar) kavramını tanımlar. Ona göre bu ifade Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilâfetini reddettikleri için kullanılan bir sıfattır. Râfıza'ya göre, Hz. Peygamber, kendisinden sonra yerine Ali b. Ebî Tâlib'in halîfe olarak geçmesini açıkça ilan etmiştir. Yine Râfıza'ya göre Sahabe'nin çoğu bu emre uymadığı için de sapıklığa düşmüştür ve imâm olmak için Tâlibî aileye mensup olmak gereklidir. Yirmi dört fırkaya ayrılan bu gruptan birisine göre hem Sahabe, hem de Hz. Ali, Hz. Peygamber'in imâmet emrini yerine getirmediği için kafir olmuştur.⁷

Eş'arî'nin Râfıza kavramı ile İmâmiyye mezhebini kastettiği anlaşılmaktadır. Râfıza'ya getirdiği tanımlamadaki 'imâmet' vurgusu ve bu kesimlerle ilişkilendirdiği isimlerde bu kasıt kendisini göstermektedir. Eş'arî'nin İmâmiyye için Râfıza kavramını kullanması konusunda kapalı kalan husus, neden bu kavramı seçtiği, bu mezhebin Gulât ile olan ilişkisi ve İsmâiliyye'yi de bu çerçevenin içine dâhil ettiği.

Müslümanlar dinî gelenek hakkındaki bilgilerini, Sahabe neslinden almaktadırlar. Buna karşın, Râfıza, başta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere, Sahabe'nin önde gelenlerini dinden ayrılmak veya küfre düşmek gibi ithamlarla suçlamaktadır. Onların bu fikirlere sahip olması, Eş'arî'nin bu kesimi Râfıza (ayrılanlar) olarak tanımlanmasına yol açmış olabilir.

7 Eş'arî'nin zikrettiği yirmi dört fırka şunlardır: 1. Kat'iyeye, 2. Keysâniyye, 3. Keysâniyye'nin alt kolu, 4. Kerbiyye, 5. Keysâniyye'nin başka bir alt kolu 6. Keysâniyye'nin başka bir alt kolu, 7. Fırka hakkında metinde bilgi verilmemiş, 8. Keysâniyye'nin başka bir alt kolu, 9. Râvendiyeye, Rizâmîyye ve Ebû Müslimiyye, 10. Harbiyye, 11. Beyâniyye, 12. Keysâniyye'nin başka bir alt kolu, 13. Muğriyye, 14. Râfıza'nın alt kolu, 15. Hüseyniyye ve Muhammediyye, 16. Nâvûsiyye, 17. İsmâiliyye, 18. Karâmita, 19. Mübârekiyye, 20. Sumeytiyye, 21. Ammâriyye / Fathiyye ve Zürâriyye / Nemriyye 22. Vâkîfa / Memtûra ve Mûsâiyye / Mufaddaliyye, 23. Ahmed b. Musâ'nın İmâmetini İddia Edenler ve 24. Muhammed b. Hasan'ın İmâmetini İddia Edenler. Bkz: el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 90-105.

Eş’arî’ye izafe edilen görüşler arasında, tıpkı eleştirdiği Şîa gibi kendisinin de siyaseti/imâmîti, dinî bir emir olarak kabul ettiği şeklinde nakiller bulunmaktadır.⁸ Bu iddialar tahkike muhtaç olmakla birlikte, ona izafe edilen algı, Şîa’nınki gibi akâid esasları arasında olmayıp, hayatın tanzimi ile ilgili bir prensip durumundadır. Bununla birlikte “imamların Kureyş’ten” olması gerektiği yönündeki kanaatleri de⁹ eleştirilebilecek niteliktedir. İmametın aklen değil, dinen sabit olduğu, ismet sıfatının imamette şart olmadığı şeklindeki görüşlerin ne kadarının Eş’arî ile ilişkilendirileceği de ayrı bir problemdir. Çünkü Fâtımîlerin, kısmen de Büveyhîlerin Şîlik eksenli siyasetlerinin gündemde olduğu bir dönem Eş’arî’nin yaşadığı dönemden daha ziyade onun eserlerini derlediğini iddia eden ve yaklaşık olarak ondan bir asır sonra yaşayan İbn Fûrek’in dönemine denk düşmektedir.¹⁰ Bütün bu tartışmalar bir yana Râfızanın yaptığı gibi Eş’arî’nin de, siyasî konuları dinî/akidevî konuların arasına yerleştirmedeği söylenebilir.

Eş’arî, Şîi grupların tamamı, yani Gulât, Râfıza, İmâmîyye ve İsmâîlîliğin arasında doğrudan bir bağlantı kurmaktadır. Toplamda beş tane Keysaniyye fırkası ile birlikte, Harbiyye, Beyaniyye ve Muğîriyye gibi, adı Gulât içinde geçen grupları Râfıza içine dâhil etmektedir. Bu durum İmâmîyye’nin, Gulât fırkalarıyla olan ilişkisini ortaya koymasından önemlidir. Bunlara ilaveten İsmâîliyye, Karâmita ve Nemûriyye gibi fırkaların İmâmîyye içinde sayılması, söz konusu oluşumun İsmâîlîlik ile ilişkisini göstermesi açısından dikkate değerdir. Tarihi süreçte İsmâîlîlik, İmâmîyye’den farklı bir çizgide gelişmiştir. Bazı ortak görüşleri dışında, İmâmîyye ile ilişkili değildir. Muhtemelen Eş’arî, bir kere daha bu mezhepler arasındaki fikir birliğine işaret etmek istemektedir.

Şîi fırkaların tamamının ortak noktası, hepsinin eski Sâsâni İmparatorluğu coğrafyasında yani, Kûfe, Medâyin veya Bağdâd bölgesinde ortaya çıkmaları ve kültürel olarak eski Zerdüştlük, Manihaizm veya Mazda inancının izlerini taşımalarıdır. Bu oluşumlar ilâhî sıfatların beşerde tecessüm ettiği, ilâhî bilginin beşere hulûl ettiği, siyasetin (imâmîyet/mehdîlik) yoluyla ikâme edileceği inancına sahiptirler. Kısaca

8 Muhammed b. Hasan İbn Fûrek (406/1015), *Makâlâtü’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Neşr. Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kahire 2005, s. 180; Mehmet Keskin, *Eş’arîliğin Teşekkül Süreci el-Eş’arî Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2004, s. 182.

9 Bkz. İbn Fûrek, *Makâlât*, s. 180.

10 Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş’arîlik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 41.

Gnostisizm veya İrfancılık diye tanımlanan bu oluşumların ittifak veya ihtilaf ettikleri konular genellikle bu çerçevede şekillenmektedir. Bu konulara ilaveten; teccîm, Allah'ın sıfatları, bedâ, Kur'ân'ın mahiyeti, Kur'ân'a ekleme yapma veya çıkarma, Allah'ın iradesi, rec'at, imamların, peygamberlerden üstün olup olmamaları, imamları bilmek, imamların her şeyi bilip bilmediği ve imamların mucize göstermesi gibi meseleler de bulunmaktadır. Ayrıca Şîî mezhepler arasında, Hz. Ali'ye karşı savaşanların durumu ve tahkim meselesi gibi konular da tartışılmıştır. Eş'arî'nin isimlerinden haber verdiği ve bu problemler hakkında görüş ileri süren, başta Hişam b. Hakem olmak üzere, Fadl b. Şâzân, Ebû İsâ el-Verrâk gibi şahıslar bu mezhebin kurucuları veya kültürün savunucusu olan, kelamcı veya hadisçi kişilerdendir.

Eş'arî açısından Râfıza (İmâmîyye) bütün Şîî karakterli mezheplerin ana bünyesini oluşturmaktadır. Bu bünyenin temel karakteristiğini imâmet fikrini bayraklaştırarak Müslümanların ana bünyesinden ayrılma tavrı belirlemektedir.

1. 3. Zeydiyye

Eş'arî'ye göre; Şîa'nın üçüncü temel grubu Zeydiyye'dir. Bu mezhebin temel görüşünü diğer Şîî fırkalarda olduğu gibi yine Hz. Ali ve onun imameti meselesi oluşturmaktadır. Bu mezhebin öteki şîî fırkalardan farklı olarak efdâl ve mefdûl görüşü bulunmaktadır. Bu görüşe göre Hz. Ali en efdâl halife adayı iken, ondan daha az faziletli olan Hz. Ebû Bekir halife olmuştur ve onun halîfeliği de geçerlidir.

Mezhebin kendi adına kurulduğu isim olan; Hz. Hüseyin'in torunu, Zeyd b. Ali b. Hüseyin'e, Emevi Halîfesi Hişam b. Abdilmelik zamanında Kufe'de beyat edilmiştir. Dönemin Kufe emiri olan Yusuf b. Ömer es-Sekâfî el-Haccâc ile savaşmış, taraftarlarının kendisini yalnız bırakmaları sonucu küçük sayıdaki taraftarıyla birlikte yenilmiş, öldürülmüş, defnedilmiş olan cesedi tekrar kabrinden çıkarılmış ve şehrin sokaklarında teşhir edilmiştir. Oğlu Yahya b. Zeyd Horasan bölgesinde iken, Velid b. Yezid b. Abdilmelik zamanında isyan etmiş, ancak o da vali Nasr b. Seyyar'ın faaliyetleri sonucu öldürülmüştür.¹¹

Eş'arî'nin, Zeydiyye hakkında bilgi verirken, Râfıza kavramının kökenine dair verdiği bilgiler önemlidir. Buna göre Zeyd b. Ali, kendi taraftarlarının isyan sırasında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e sövdüklerini işitince, onları bundan men etmiştir. Taraftar-

11 Siddık Korkmaz, Şîa'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 118 vd.

ları da bunun üzerine Zeyd’in saflarından ayrılarak, kalkıştıkları isyanda onu yalnız bırakmışlardır. Zeyd’in onlar hakkında kullandığı “rafaztumûnî” yani “beni terk ettiniz/benden ayrıldınız” anlamındaki ifadesi “râfıza” olarak bu kesimlere âlem olmuştur.

Eş’arî, tarihî süreçte teşekkül etmiş olan Zeydiyye’yi altı gruba ayırmaktadır.¹² Bu fırkaların üzerinde durduğu konular: Allah’a şey denilip denilmeyeceği, Allah’ın isimleri ve sıfatları, Allah’ın zulüm, yalan ve kudretle vasıflanıp vasıflanmayacağı, amelilerin yaratılması, istitâat, iman - küfür ve rey içtihadı gibi kelâmî meselelerdir.

Eş’arî’nin, Râfıza’da (imâmiyye) olduğu gibi, Zeydiyye mezhebi ile ilgili olarak kullandığı fırka isimleri veya kavramlar, Zeydîliğin oluşum sürecindeki bazı kanaat önderlerinin isimleri ya da anlayışları temsil etmektedir. Bu isimlerin yaşadığı dönemde mezhebin kemale ulaştığını ileri sürmek oldukça zordur. Bu dönem daha henüz, mutezilî âlimlerin bu ekol içinde yer aldığı dönemdir. Mezhebin asıl kurucusu kabul edilen Kasım er-Ressî gibi isimler de tezahür etmiş değillerdir. Mezheple ilişkilendirilen tartışmaların geneline bakıldığında; başta Hz. Ali’nin şahsında gündeme getirilen siyaset konuları olmak üzere, kültürel unsurların bolca bulunduğu bir yapı arz etmektedir.

Zeydiyye’nin Şîî oluşumlar içerisinde öne çıktığı husus, bu mezhebin geliştirmiş olduğu efdâl ve mefdûl anlayışıdır. Tarihî seyir içinde bu fikirlerin mezhep içinde, olduğu gibi korunmadığı, bunun aksine, İmâmiyye çizgisine doğru kaydığı ise bilinmektedir.

2. Şîa ve Siyaset

Şîiliğin teşekkül sürecinde olduğu gibi günümüzdeki en belirgin özelliği, siyaseti dinin usûlüne dâhil etmesidir. Mezhep, günümüzün Irak coğrafyasında ortaya çıkmıştır. Bölge Hz. Ömer döneminde İslâm topraklarına dâhil edilmiş ve İran coğrafyasına egemen olan Sâsânîlerin elinden alınmıştır. Müslümanlar bu bölgeye girdiklerinde, Sâsânîlerin kendi hükümdarlarını tanı olarak telakki etikleri bir millî dine sahiptiler. Mensup oldukları kültür bu anlayışı beslememiştir. Kûfe şehri kurulduğunda, bu anlayışa mensup olan Yemen üzerinden gelen göç dalgası (ebnâ) Müslümanların yıkılmış olduğu Medâin şehrinde (Bugünkü Bağdâd civarı) kendi geçmişini bulmuştur. Böylece İslâm’ın ilk iki asırlık süreci içinde, eski Sasanî kültürü yeniden formüle edilmiş

12 Bu fırkalar: 1. Cârûdiyye, 2. Süleymâniye, 3. Betriyye/Butriyye, 4. Nuaymiyye, 5. recat fikrini benimsemeyen bir fırka ve 6. Yakûbiyye’den oluşmaktadır. Bkz: el-Eş’arî, *Makâlât*, s. 140-146.

veya İslâmî yapıyla bütünleştirilmiştir denilebilir. Bu bütünleşmenin sonucunda da eski siyasî kültürün, yeniden Şîlik olarak ortaya çıktığı ileri sürülebilir.

Şîa'nın taşıdığı siyasî kültürün eski İran/İrak dinî yapılarıyla ilişkisi olduğu gibi Eş'arî'nin bu mezhebe yönelttiği eleştirilerin de Sünnî gelenek ile ilişkisi bulunmaktadır. Sünnî geleneğin siyaset hakkındaki teorisinin temelini, halkın can ve mal güvenliğini sağlamak için “zâlim de olsa yöneticiye itaat etmek ve isyan etmemek” anlayışı oluşturmaktadır. Eş'arî, bu gerekçeden yola çıkarak siyaseti, Şîa'nın anladığı anlamda, Hz. Peygamber ailesinin hakkı olarak görmez. Hz. Peygamber ailesinin hakkı olduğu fikrini savunarak gerçekleştirilen bazı ayaklanmalar hakkında bilgiler verir. Bu ayaklanmaların on ikisi Hüseyinî (üçü Zeydî),¹³ sekizi Hasenî¹⁴ ve dördü Tâlibî¹⁵ olmak üzere toplam yirmi dört isyandan oluşmaktadır.

Eş'arî'nin, “Hz. Peygamber ailesinden isyan edenler” şeklinde tanımlayarak verdiği bilgiler, bu aileye mensup olmanın siyaseten herhangi bir ayrıcalık getirmediği, bunun aksine hem bu aile mensuplarına hem de taraftarlarına ne türden eziyet ve sıkıntı çektirdiğinin örnekleridir. Bu örnekler aynı zamanda Şîa'nın hem din hem de siyaset teorisine reddiye olarak da kabul edilebilir.

13 Eş'arî'nin haber vermiş olduğu Hüseyinî (üçü Zeydî olmak üzere) ayaklanmalar şunlardır: 1. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib İsyanı (Emevîler, Yezîd b. Muaviye Dönemi), 2. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin'in İsyanı (Emevîler, Hişam b. Abdilmelik Dönemi), 3. Yahya b. Zeyd'in İsyanı (Emevîler, Velid b. Hişam b. Abdilmelik Dönemi), 4. Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib İsyanı (Me'mun dönemi), 5. İbrahim b. Musâ b. Cafer b. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib İsyanı (Abbâsîler, Me'mun Dönemi, Yemen'de), 6. Muhammed b. Kâsım İsyanı (Abbâsîler, Mu'tasım Dönemi, Horasan'da) 7. Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib İsyanı (Abbâsîler, Me'mun Dönemi, Mekke'de) 8. Ali b. Muhammed b. İsa b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib İsyanı (Abbâsîler Mu'tasım Dönemi), 9. Hasan b. Ahmed b. İsmail İsyanı (Kazvin'de), 10. Yahya b. Ömer (b. Yahya) b. el-Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib İsyanı (Müsteîn Dönemi, Kûfe'de), 11. Hüseyin b. Muhammed İsyanı (Müsteîn Dönemi), 12. Sahibu'l-Basra İsyanı (el-Muvaffak Billah Dönemi, Basra'da). Bkz: el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 150-166.

14 Hasenî ayaklanmalar şunlardır: 1. İbrahim b. Abdillâh b. el-Hasan İsyanı (Abbâsîler, Mansur Dönemi), 2. Hüseyin b. Ali b. el-Hasan İsyanı (Abbâsîler Dönemi, Fahh'ta) 3. Yahya b. Abdillâh b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali İsyanı (Abbâsîler, Mansur Dönemi, Deylem'de) 4. Muhammed b. Cafer b. Yahya b. Abdillâh b. el-Hasan İsyanı (Tâhert, Mağrib'de), 5. Muhammed b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. el-Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib İsyanı (Abbâsîler, Memun Dönemi, Kûfe'de), 6. Eftas İsyanı, 7. Hasan b. Zeyd b. Hasan el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib İsyanı (Abbâsîler Dönemi, Cürçân'da), 8. İsmâil b. Yusuf b. İbrahim İsyanı (Abbâsîler Dönemi, Medine'de). Bkz: el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 150-166.

15 Tâlibî ayaklanmalar şunlardır: 1.Eftas İsyanı (Abbâsîler Dönemi), 2. İbnu'l-Eftas İsyanı (Abbâsîler, Müsteîn Dönemi Kûfe'de) 3. Abdullâh b. Muaviye b. Abdillâh b. Cafer b. Ebî Tâlib İsyanı (Emevîler Dönemi, önce Kufe sonra Fars'ta. 4. Maktul Ali ed-Dekke İsyanı (Abbâsîler, Müktefî Billah Dönemi, Şam topraklarında). Bkz: el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 150-166.

Eş’arî’nin siyaset hakkındaki görüşlerini, genelde Şîa’nın, özelde de, Gulât, Râfıza/İmâmîyye ve Zeydiyye’nin imâmet fikrinin eleştirisini oluşturmaktadır. Onun görüşlerinin temelinde Ehl-i Sünnet inancını tesis ve savunma endişesi bulunmaktadır. Bunun ötesinde özgün bir siyaset teorisi geliştirdiğini söylemek zordur. Zaten yaşadığı dönemin şartları yeni ve özgün bir teori geliştirmeye müsait değildir.

2. 1. Gulât ve Siyaset

Eş’arî’nin Gulât çerçevesi içinde takdim ettiği dinî oluşumların çoğu küçük ve yerel gruplardır. Bu gruplar içerisinde Keysaniyye olarak tanımlanan kesim Muhtâr es-Sakafî önderliğinde Kûfe’de iki yıla yakın bir süre siyasî egemenlik elde etmiştir. Ancak bu yapı Emevî Devleti karşısında ayakta duramamış ve yıkılmak zorunda kalmıştır.

Gulât nitelikli oluşumların siyaset sahnesinde uzun süre boy gösterememesinin sebebi, kanaatimizce bu kesimlerin çoğunluğunun benimsediği görüşler sebebiyle taraftar kitlesi oluşturamamasıdır. Bu sebeple kısa zamanda tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmışlardır.

Gulât nitelikli fikirler ile; siyaset, hukuk, sosyal yapı ve medeniyet gibi insanların çoğunu ilgilendiren oluşumlar oluşturmak pek mümkün değildir. Bu türden anlayışlar belki bireylere ilginç ve çekici gelebilir. Kimi küçük gruplar veya bireyler, sanat ve edebiyat gibi alanlarda eserler ortaya koyabilir. Ancak bu fikirlerin makul bir zemine taşınmadığı sürece, bilhassa İslâm toplumlarında zemin bulması oldukça zordur. Kanaatimizce Gulâtın siyaset sahnesinde uzun soluklu olarak yer alamayışının temel sebebi budur.

Eş’arî’nin Gulât hakkında bilgi verirken İsmâîlîliği bu grup veya Râfıza’ya dâhil etmesi, İsmâîlîliğin siyaset tarihine bakmamızı gerektirmektedir. Bu veya benzeri Bâtunî karakterli oluşumların devletleri tarihte çok uzun süre varlık göstermemişlerdir. İsmâîlî düşüncenin tarih boyunca kurduğu devletler arasında, Mısır’da varlık gösteren Fâtumîler veya İran’ın kuzeyinde yer alan Hasan Sabbah devletinden başka örnek göremeyiz. Bu örneklerin dışında belki sağda solda kalmış küçük beylikler veya sosyal oluşumlar söz konusu edilebilir. Ancak ne o devletlerin ne de Mısır ve İran’daki örneklerinin uzun soluklu olmadıkları açıktır. Buna ilaveten bu devletlerin insanlara huzur ve barışı getirmediği, aksine şiddet, terör ve kargaşa merkezleri olduğu açıktır. Bu türden yapı, cemaat, fırka, mezhep ya da devletlerin yerli unsurlarla barış halinde olmayıp, yabancı veya işgalci güçlerle işbirliği yaptıkları da bilinmektedir.

2. 2. Râfıza ve Siyaset

Eş'arî'nin Râfıza ismiyle tanımladığı İmâmiyye mezhebi, siyasetin felsefesini yapan ve İslâmî oluşumlar içerisinde en çok bu yönüyle tebarüz eden Şîî oluşumdur. Bu mezhebin siyasete vermiş olduğu önem, tarihî geçmişi veya Asya/Doğu kültürünün bir uzantısı olarak kabul edilebilir.

Şîa'nın siyaset teorisini eleştiren Eş'arî, Ehl-i Sünnet'in anlayışını; "iman edenlerin yeryüzüne egemenliği ve dinin yayılması" vurgusu üzerine bina etmektedir.¹⁶ Şîa'nın teorisini eleştirirken, Hz. Ebû Bekir ve Rıdvân Bey'atı'na katılanların Kur'ân-ı Kerîm'de övüldüklerini¹⁷ ve bu bey'atta bulunanların Hz. Ebû Bekir'e itaat ettiklerini dile getirmektedir. Buna ilaveten Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan, Hz. Peygamber'in katıldığı savaşlara katılmayanları kınayan âyetlerin, Hz. Ebû Bekir'in imâmetine delil olduklarını ileri sürer. Çünkü bu savaşları daha sonra Hz. Ebû Bekir gerçekleştirmiştir. Bu savaşlar arasında İranlılara, Rumlara ve Yemâme'ye karşı yapılmış savaşlar bulunmaktadır.¹⁸ Yani bu savaşlarda Hz. Ebû Bekir'i desteklemeyenler, Hz. Peygamber'e karşı çıkanlarla aynı konumdadırlar. Bu sebeple söz konusu âyetler Hz. Ebû Bekir'in imâmetine delil olmakta, Hz. Ali'nin imâmetini iddia edenlere de bir reddiye olmaktadır.

Eş'arî'ye göre Şîî grupların Hz. Ebû Bekir'in imâmetini reddetme konusunda üzerinde anlaştıkları herhangi bir fikir birliği yoktur. Mesela Râfıza, Hz. Ali'nin imâmetini savunurken, Râvendiyeye de Abbas'ın nass ile tayin edildiğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte başta Hz. Ali olmak üzere, Hz. Abbas ve diğer sahabenin tamamı ittifak ve icma ile Hz. Ebû Bekir'e bey'at ve itaat etmişlerdir. Hz. Ali ve Hz. Abbas'ın zâhiren itaat edip, bâtunen bey'at etmedikleri iddiası doğru değildir ve icmâya aykırıdır. İbadet, bâtunen değil, zahiren yapılacağı için ve zahiren de Hz. Ebû Bekir'in imâm olması sebebiyle, onun imâmeti gerçektir. Bu gerekçeden yola çıkıldığında Hz. Ömer ve arkasından gelenlerin imâmeti, dinen tespit edilmiş olmaktadır. Ayrıca bu imamları, ümmetin Ehl-i Hall ve'l-Akd diye tanımladığı kişiler veya şûrâ ile hareket eden önemli bir kesimi seçmiştir.¹⁹

Eş'arî, ilk dört halîfenin hilâfetinin hem sıralama ve hem de fazilet bakımından tarihte gerçekleşmiş şekliyle kabul edilmesi gerektiğini savunur. Bu görüşünü temellendirmek üzere: "Ümmetimin hilâfeti otuz yıldır. Bundan sonrası melikler dönemidir"

16 Bkz. Nûr, 24/55; Eş'arî *el-Luma'*, s. 82; a.mlf., *el-İbâne*, s. 219.

17 Fetih, 48/18.

18 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 82-83; a.mlf., *el-İbâne*, s. 220-221.

19 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 81-83; a.mlf., *el-İbâne*, s. 222-223.

hadis rivayetine yer verir. Rivayete göre Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemleri otuz yıla tekabül etmektedir. İşte bu rivayet dört halifenin imâmetine işaret etmektedir.²⁰ Konuyla ilişkili olmak üzere, Hz. Âişe, Hz. Zübeyr, Hz. Ali veya Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasında cereyan eden tartışmaların içtihadî kaynaklandığını savunur. Sahabenin tamamı güvenilir ve dinen itham edilmeyecek kimselerdir. Allah ve Resûlü, onların tamamını övmüş, bizim de onları övmemizi ve onları dost edinmemizi istemiştir.²¹ Eş’arî’ye göre, Hz. Ali’nin nass ile imâm tayin edildiği iddiasını, Hz. Ebû Bekir’in, Hz. Ömer’e “uzat elini, sana bey’at edeyim” demesi, iptal etmektedir. Çünkü Hz. Ali’nin nass ile tayin edildiğine dair bir bilgi olmuş olsa idi Hz. Ebû Bekir, Sakîfe gününde bu sözü söylemeyecektir.²²

Eş’arî’nin Râfıza adı altında İmâmiyye’ye yönelttiği eleştirilere bakılırsa, Hz. Ali mitinin Şîlik açısından uygun bir figür olduğu, bütün siyaset algısının bu isim etrafında sistemli bir hale getirildiği ve dinin aslına dâhil edildiği ekseninde geliştiği söylenebilir. Bununla beraber imamet tasavvuru geliştirilirken, başta sahabe nesli itham altında bırakılmış ve yalancılıkla suçlanmış, imamlara ismet sıfatının yüklenmesi ile de onlar insanlık noktasından çıkarılmış, beşer ötesi varlıklara dönüştürülmüştür.

Tarihî tecrübesi açısından İmâmî Şîliği siyaset teorisini, kısmen Büveyhîler döneminde geliştirmiş, Safevîler ve İran İslâm Cumhuriyeti dönemlerinde, on iki imamsız da olsa, pratiğe dökme imkânı bulmuşlardır. Ancak bu tarihî tecrübeler içinde, Şîliğin teorisinde olduğu gibi, zulüm, yeryüzünden tamamen kalkmamış ve adalet her yere hâkim olmamıştır. Bunun yerine, başta muhalifleri olmak üzere, özellikle Ehl-i Sünnet mensubu olan Müslümanlar büyük sıkıntılar çekmişlerdir.

2. 3. Zeydiyye ve Siyaset

Eş’arî’nin aktardığı bilgilerde gördüğümüz üzere, Zeydîlik siyaset konusunda, şîî düşüncenin sınırları içinde kalmış, kısmen makul bir sistem geliştirmeye çalışmış ancak bu girişimiyle dahi “kutsal imam/yönetici” anlayışının dışına çıkamamıştır. Zeydîliğin, Efdâl ve Mevdûl teorisi her ne kadar bir yumuşama girişimi olarak kabul edilse de Şîliğin temelini oluşturan, insanların siyaseten kutsallaştırılması ilkesinden başka bir şey değildir.

20 Eş’arî, *el-İbâne*, s. 224.

21 Eş’arî, *el-İbâne*, s. 224-225.

22 Eş’arî, *el-Luma’*, s. 83.

Eş'arî'nin, eserlerinden olan *Makâlât*'ın hacmini büyütmemek için detaylarını vermek istemediği Zeyd b. Ali ile Hişam b. Abdilmelik arasında geçenler, mezhebin siyaset teorisine önemli katkılar sağlamıştır. Tarihi kayıtlardan anladığımız kadarıyla her iki şahıs arasında geçen tartışmalar dinî olmaktan öte siyasi, ekonomik veya asabiyyet temelli meselelerdir.²³ Bu türden sürtüşme, tartışma ve çekişmeler, zaten siyasetin bünyesinde vardır. Yani Zeydîlik de öteki Şîî mezhepler gibi siyasetten, farklı bir din anlayışı çıkarmıştır denilebilir.

Zeydiyye'nin, efdâl ve mefdûl teorisinin yansımasını Eş'arî'nin siyaset algısında da görmek mümkündür. Ona göre efdâl birisi var iken mefdûl birisinin imâm olması doğru değildir. Mesela efdâl birisi var iken mefdûl birisine bey'at edilecek olsa, kendisine bağlanılan kimse meliklerden birisi olarak kabul edilebilir ama imâm olarak görülemez.²⁴

Eş'arî'nin efdâl ve mefdûl anlayışı Hulefa-i Râşidîn arasındaki fazilet sıralaması için de bir ölçü olmuştur. Eş'arî'ye göre efdâl birisi var iken mefdûl birisi imâm olamayacağına göre, Hz. Peygamber'den sonra ümmetin başına en faziletli kişi, yani Hz. Ebû Bekir geçmiş olmaktadır. Buna göre sahabe arasındaki fazilet sıralaması da Hz. Ebû Bekir'den başlamak üzere, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklinde olmalıdır.²⁵

Sonuç

Eş'arî'nin Şîîlik hakkında verdiği bilgiler kronolojik değildir ve bazı tasnif sorunları taşımaktadır. Bu türden eksiklikler onun verdiği bilgilerin değerini düşürmemekte, ilave kaynaklardan edinilen bilgilerle tamamlanabilmektedir.

Eş'arî'nin verdiği bilgilerde görüldüğü üzere Şîîlik, İslâm kültürünün muhalif parçasını oluşturan bir yapı arz etmektedir. İslâm'ı benimsemek açısından zorla din değiştirmek mümkün olmadığı gibi muhalif bir düşünceyi zorla değiştirmeye çalışmanın İslâmî olamayacağı da açıktır. Tam tersine böyle bir zorlama münafık ve ikiyüzlüleri çoğaltacaktır. İslâm tarihinde, özellikle siyasî konularda bir muhalefet kültürünün gelişmediği veya geliştirilemediği görülmektedir. Tarih boyunca muhalif düşünce veya hareketlerin üzerine sert biçimde gidilmiş, çoğu zaman ortadan kaldırılma yolu seçilmiştir. Bu tutum Kur'an-ı Kerîm veya Hz. Peygamber'in sünneti ile örtüşmeyen bir

23 Korkmaz, *Şîa'nın Oluşumu*, s. 118 vd.

24 İbn Fûrek, *Makâlât*, s. 185-186.

25 İbn Fûrek, *Makâlât*, s. 185-186.

niteliğe sahiptir. Kur’an-ı Kerim, ikinci şahısların haklarına ve inanışlarına tecavüz edilmemesi gerektiğini ifade eden âyetlerle doludur. Hz. Peygamber’in hayatında, başkalarının hak ve hukuklarına tecavüz etmeyen, Hıristiyan, Yahudi, Münafık ve hattâ Müşriklerin dahi, bir arada yaşamasının örnekleri bulunmaktadır.

Sonuç olarak Eş‘arî’nin başta Şîa olmak üzere, farklı mezheplerle ilgili tutumu çoğunlukla tasvirî bir yöntem olarak kabul edilebilir. Öteki mezhep mensuplarını tenkit etme yerine, öncelikle onları olduğu gibi tasvir etme veya yanlış bulduğu fikirlerin kendi delilleri ile birlikte ortaya konulması olarak tanımlanabilir. Eş‘arî, bu tavrı ile Ehl-i Sünnet’in seçkin imamlarından birisi olduğunu ortaya koymaktadır. Buna ilaveten farklı mezhepler hakkında verdiği geniş ve çoğunlukla tarafsız malumatlar açısından, onların varlığını kabullenmiş olmaktadır. Ehl-i Sünnet’i savunan tutumu sebebiyle de Şîilerin aykırı görüşlerini tenkit etmektedir.

Kaynakça

- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (330/942), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. M. Muhiddin Abdulhamid, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 1995.
- , *Kitâbu'l-Luma'*, thk. el-Eb Richard Yusuf Mekârisî el-Yesû'î, el-Matbaatu'l-Katolikiyye, Beyrut 1953.
- , *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, takdim, Hammâd b. Muhammed el-Ensârî, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medine 1413/1993.
- İbn Fûrek, Muhammed b. Hasan (406/1015), *Makâlâti'sh-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Neşr. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2005.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Keskin, Mehmet, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci el-Eş'arî Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2004.
- Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.
- , *Şîa'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.